

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М. В. ПТУХИ

Л. М. Ільїч

СТРУКТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТРАНЗИТИВНОГО РИНКУ ПРАЦІ УКРАЇНИ

Монографія

КИЇВ • АЛЕРТА • 2017

УДК 331.5.01(477)(02)
I-46

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту демографії та соціальних досліджень
імені М. В. Птухи НАН України
(протокол № 9 від 2 червня 2017 року)*

Рецензенти:

Новікова О. Ф. – доктор економічних наук, професор, заступник директора Інституту економіки промисловості НАН України, м. Київ;

Петрова І. Л. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри маркетингу та поведінкової економіки Університету економіки та права «Крок», м. Київ;

Семикіна М. В. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки та підприємництва Центральноукраїнського національного технічного університету, м. Кропивницький.

Ільїч Л. М.

I-46 Структурні трансформації транзитивного ринку праці України: монографія. – К.: Алерта, 2017. – 608 с.

ISBN 978–617–566–448–3

У монографії розглядаються теоретичні, методологічні та практичні аспекти дослідження структурних трансформацій транзитивного ринку праці та пов'язаних із ними освітньо-кваліфікаційних дисбалансів у зайнятості. Систематизовано знання про транзитивний ринок праці, критичні переходи робочої сили від одного стану ділової активності до іншого та чинники, що визначають ці переходи. Узагальнено методичні підходи до вимірювання освітньо-кваліфікаційної відповідності робочої сили потребам робочих місць та виконано діагностику для України, що дає змогу значно глибше аналізувати дисбаланс попиту та пропозиції праці. Досліджено розвиток національної системи кадрового забезпечення в умовах структурної перебудови економіки та інструменти реалізації європейських стандартів в освіті. Розроблено стратегічні напрями досягнення освітньо-кваліфікаційної відповідності робочої сили потребам транзитивного ринку праці.

Робота розкриває пріоритети державної політики у сферах кадрового забезпечення та праці. Монографія розрахована на широке коло фахівців органів державної та виконавчої влади, які займаються регулюванням освітніх процесів і зайнятості населення, науковців, викладачів, аспірантів і студентів, усіх, хто цікавиться проблемами ринку праці.

УДК 331.5.01(477)(02)

ISBN 978–617–566–448–3

© Ільїч Л. М., 2017

© Видавництво «Алерта», 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	6
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	11

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ТРАНЗИТИВНОГО РИНКУ ПРАЦІ

1.1. Транзитивний ринок праці у системі сучасних економічних досліджень.....	13
1.2. Концепція регулювання транзитивного ринку праці.....	53
1.3. Теоретичні основи дослідження структурних трансформацій транзитивного ринку праці.....	68
1.4. Основні детермінанти структурних трансформацій транзитивного ринку праці	83
1.5. Методичний інструментарій для виміру структурних зрушень транзитивного ринку праці	94
Список використаних джерел до 1 розділу	116

РОЗДІЛ 2.

ФОРМУВАННЯ ПОПИТУ ТА ПРОПОЗИЦІЇ НА ТРАНЗИТИВНОМУ РИНКУ ПРАЦІ В УМОВАХ СТРУКТУРНОЇ ПЕРЕБУДОВИ ЕКОНОМІКИ

2.1. Структурні реформи та особливості становлення національного ринку праці	123
2.2. Трансформація характеру праці у контексті забезпечення інноваційної зайнятості.....	139
2.3. Комплексна оцінка структурних змін попиту на робочу силу.....	156
2.4. Формування пропозиції робочої сили в умовах структурних перетворень економіки	175
2.5. Вплив структурних зрушень економіки на формування продуктивної зайнятості та доходи населення.....	199
Список використаних джерел до 2 розділу	210

РОЗДІЛ 3.

РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УМОВАХ СТРУКТУРНОЇ ПЕРЕБУДОВИ ЕКОНОМІКИ

3.1. Модернізація ринку освіти та формування нової освітньої парадигми	214
3.2. Специфіка формування та надання освітніх послуг на сучасному етапі суспільного розвитку	234
3.3. Європейські стандарти розвитку освіти та інструменти їх реалізації в Україні	253

3.4. Трансформація національної системи підготовки висококваліфікованої робочої сили	274
3.5. Розвиток системи підготовки робітничих та кваліфікованих кадрів в Україні	309
Список використаних джерел до 3 розділу	329

РОЗДІЛ 4.

ОЦІНКА КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ ТА ОСВІТНЬОЇ ВІДПОВІДНОСТІ РОБОЧОЇ СИЛИ ПОТРЕБАМ ТРАНЗИТИВНОГО РИНКУ ПРАЦІ

4.1. Теоретичні підходи до вивчення освітньої та кваліфікаційної відповідно- сті робочої сили потребам транзитивного ринку праці.....	339
4.2. Типологізація освітньої та кваліфікаційної відповідності на транзитивно- му ринку праці.....	356
4.3. Методологія вимірювання освітньої та кваліфікаційної відповідності робочої сили потребам транзитивного ринку праці	372
4.4. Діагностика стану освітньої та кваліфікаційної відповідності робочої сили потребам транзитивного ринку праці в окремих країнах Європи та Україні	394
4.5. Соціологічний моніторинг кваліфікаційної та освітньої відповідності робочої сили потребам транзитивного ринку праці в Україні.....	407
4.6. Методичні підходи до прогнозування кваліфікацій	439
Список використаних джерел до 4 розділу	450

РОЗДІЛ 5.

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ ДОСЯГНЕННЯ ОСВІТНЬО- КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ ВІДПОВІДНОСТІ РОБОЧОЇ СИЛИ ПОТРЕБАМ ТРАНЗИТИВНОГО РИНКУ ПРАЦІ

5.1. Наукове обґрунтування соціально-економічного механізму взаємодії ринків праці та освіти.....	461
5.2. Основні шляхи протидії соціальному відторгненню молоді у сфері праці	491
5.3. Соціальний діалог у системі прогнозування кваліфікацій.....	501
5.4. Профільне навчання як передумова забезпечення потреб транзитивного ринку праці	519
5.5. Сучасні технології профілювання безробітного населення в контексті забезпечення потреб транзитивного ринку праці	529
Список використаних джерел до 5 розділу	536
Додатки	544
Список використаних джерел у Додатках	601

З великою шанною і невимовною вдячністю присвячую цю монографію людині, яка завжди вірила в мене і постійно спонукала до професійного розвитку та самовдосконалення, справжньому чоловіку, моєму наставнику, науковцю, з ім'ям якого в Україні нерозривно пов'язане становлення системних досліджень у сфері праці та розвитку людських ресурсів, доктору економічних наук, професору, Заслуженому діячу науки і техніки України Онікієнку Володимирі Васильовичу.

Завжди пам'ятатиму...

ВСТУП

Глобалізація економіки, технологічні зміни, що пов'язуються з початком четвертої промислової революції у світі, демографічні та економічні кризи впливають на національні економіки та трансформують ринки праці, видозмінюючи зміст та характер праці, форми зайнятості, структуру робочих місць, висуваючи нові вимоги до підготовки високваліфікованої робочої сили. Більшість структурних трансформацій економіки характеризуються глибинними кількісними та якісними перетвореннями, які, з одного боку, відкривають нові можливості, а з іншого, зумовлюють певні загрози й ризики розвитку ринку праці.

Ринок праці за своєю природою є факторним ринком, від співвідношення та еволюції базових елементів якого залежать характер і специфіка як економічних, так і соціальних процесів. Виступаючи найбільш специфічною підсистемою економіки і водночас її рушійною силою, ринок праці визначає перспективи забезпечення сталого економічного та інноваційного розвитку, що насамперед пов'язані з якісними характеристиками робочої сили та гідними умовами прикладання праці. Тому інтереси автора монографії були спрямовані на дослідження природи трансформаційних процесів національної економіки та ринку праці у тому числі, визначення чинників, що їх детермінують, оцінювання міри і характеру зрушень, визначення перспектив у сфері зайнятості та розроблення практичних рекомендацій щодо усунення наслідків негативних проявів структурних трансформацій.

У книзі на підставі аналізу наукових суджень, що ґрунтуються на різних теоріях, зокрема «людського капіталу», «перспектив», «життєвого циклу людини», «раціональної споживчої поведінки», «ірраціональної споживчої поведінки», «перехідного ринку», «освітніх сигналів», «конкуренції за робочі місця», «моделі привласнення та розподілу доходу», «кар'єрної мобільності», «диференційованої надмірної освіченості» та ін., аргументовано необхідність урахування у прикладних наукових розробках специфіки перехідних станів зайнятості працездатного населення. Це забезпечить цілісне розуміння природи трансформації зайнятості, дозволить систематизувати способи управління ризиками і можливостями на ринку праці, сприятиме якісно новому формуванню

інституціональної підтримки, спрямованої на спрощення переходу між різними статусами зайнятості й формування стійких зв'язків упродовж життя націлених на людський розвиток та соціальну згуртованість.

Монографія складається з п'яти розділів.

У першому розділі викладено теоретичні основи дослідження структурних трансформацій ринку праці. Автор відстоює позицію, що ринок праці як підсистема економіки перебуває у стані безперервного розвитку, під час якого відбувається трансформація одних його елементів в інші з поступовою руйнацією складових, які не завжди забезпечують ефективне функціонування системи та формування нових інститутів, здатних підтримувати стійкість оновленої моделі ринку праці. Отже, специфіка трансформації ринку праці залежить від тенденцій змін його окремих компонентів, зокрема: попиту та пропозиції праці, інфраструктури та соціально-трудова відносин зайнятості, які формують основу соціального потенціалу реалізації інноваційних перспектив цієї трансформації. Визначено основні чинники, що зумовлюють структурні трансформації ринку праці, та методичний інструментарій для їх вимірювання. Національний ринок праці у книзі розглядається як транзитивний, тобто інституційний механізм, який підтримує зміну статусу зайнятості працездатного населення або дозволяє поєднувати її в інших сферах суспільно-корисної діяльності, вимагає інтеграції існуючих методів регулювання зайнятості з інноваційними і в епіцентр уваги ставить забезпечення гнучкості зайнятості, а не її захист.

У другому розділі досліджено вплив структурних реформ в Україні на становлення транзитивного ринку праці, трансформацію змісту та характеру зайнятості, зміни у структурі попиту та пропозиції праці, продуктивність праці.

Структурні трансформації національної економіки спричинили поступовий перерозподіл робочих місць на користь сервісної економіки, які з одного боку вимагають спеціальної професійно-кваліфікаційної підготовки та пов'язані з виконанням інтелектуально-ємних операцій, а з іншого – потребують навичок обслуговування. Професійно-кваліфікаційна структура попиту на працю за таких тенденцій трансформуватиметься у бік залучення до виробництва кваліфікованої робочої сили, яка володіє інтелектуальним потенціалом високого рівня, надпрофесійними компетенціями, що забезпечують можливість одночасного поєднання знань з кількох

професій, дозволять найманим працівникам підвищити ефективність роботи у власній галузі й уможливлюють переходи із галузі в галузь зі збереженням затребуваності. На переконання автора, у найближчому майбутньому транзитивний ринок праці потребуватиме якісно нової робочої сили, озброєної такими компетенціями, які сприятимуть суміщенню основної професії з інформаційною працею, що, у свою чергу, вимагатиме внесення корективів у зміст та обсяги підготовки кваліфікованих кадрів.

Третій розділ монографії присвячено дослідженню розвитку національної системи кадрового забезпечення в умовах структурної перебудови економіки, специфіки формування та надання освітніх послуг, інструментів реалізації європейських стандартів в Україні. Доведено, що функції системи освіти в умовах переходу до навчання впродовж життя трансформуватимуться у бік досягнення відповідності змісту освіти суспільним потребам – як поточним, так і перспективним. На нинішньому етапі соціально-економічного розвитку перед національною системою освіти постає завдання неперервного оновлення змісту освітніх стандартів, навчальних програм, переліку предметів і пошуку нових технологій навчання, що потребує необхідного сучасного теоретико-методологічного забезпечення, щоб відповідати вимогам сьогодення на світовому рівні, а також практичного, щоб задовольняти потреби суспільства та ринку праці.

Четвертий розділ розкриває теоретичні підходи до визначення освітньої і кваліфікаційної відповідності (невідповідності) робочої сили потребам транзитивного ринку праці в умовах структурних реформ та методологію її вимірювання. Досліджено взаємозв'язки невідповідності освіченості та кваліфікації на рівні підприємства та її вплив на продуктивність зайнятості. Автор вважає, що невідповідність кваліфікацій призводить до зростання дефіциту кваліфікованих кадрів у перспективі. На індивідуальному рівні вона негативно впливає на задоволеність працею, продуктивність та оплату праці. На рівні підприємств – зменшує ефективність виробництва, спричинює пошуки нового робочого місця, а відтак, і плинність кадрів, збільшує вартість пошуку потрібного фахівця та перешкоджає впровадженню нових технологій. На макrorівні невідповідність кваліфікацій зумовлює поширення безробіття, тіньову зайнятість та економічну неактивність, деградацію трудового потенціалу, посилення соціальної напруги, що в сукупності негативно позначаєть-

ся на темпах національного виробництва. Визначено взаємозв'язок соціально-економічного розвитку з узгодженням кваліфікацій.

За результатами комплексного аналізу реалізації структурних трансформацій на ринку праці сформовано оригінальний авторський підхід щодо визначення освітньої та кваліфікаційної відповідності робочої сили потребам ринку праці. Цей підхід дозволив отримати більш точні оцінки з позиції найманих працівників щодо відповідності їхніх освітньо-кваліфікаційних характеристик вимогам наявних робочих місць, задоволеності умовами та оплатою праці. А з погляду роботодавців цей підхід уможливив визначення сучасних вимог до робочої сили, її освітньо-професійної та кваліфікаційної відповідності запитам робочих місць, взаємозв'язку з продуктивністю праці й узагальнити компетенції, які будуть затребувані в найближчій перспективі. Проведене дослідження сприяло розробленню стратегічних напрямів досягнення освітньо-кваліфікаційної відповідності робочої сили потребам транзитивного ринку праці.

У п'ятому розділі запропоновано механізм взаємодії ринків праці та освіти, що, на відміну від існуючого, базується на активізації соціального діалогу всіх зацікавлених сторін щодо збалансування попиту та пропозиції на кваліфіковану робочу силу, шляхом удосконалення національної системи кваліфікацій і спрямований на забезпечення випереджувального розвитку й оновлення процесу підготовки (перепідготовки) кадрів, підвищення їх кваліфікації відповідно до довгострокових планів соціально-економічного розвитку держави.

Автор вважає, що подолання освітньо-кваліфікаційних дисбалансів на транзитивному ринку праці можливе за умови підвищення ефективності соціального діалогу у системі прогнозування компетенцій. Це сприятиме реалізації інтересів усіх суб'єктів взаємодії ринків праці та освіти з максимальним ступенем задоволення потреб кожного, підвищенню якості моніторингу ринків праці й освіти, а також створенню достовірного інформаційного забезпечення для прийняття рішень щодо перспективних інвестицій у людський капітал на всіх рівнях. У розділі представлено передовий світовий досвід у цій сфері та розроблено заходи щодо активізації відповідного соціального діалогу в Україні.

Окрема увага приділяється проблемам подолання соціального відторгнення у сфері праці. У цьому контексті автором запропоновано комплексний підхід до реалізації молодіжної політики зайнятості, що охоплює весь процес формування та реалізації трудового

потенціалу молоді. Визначено пріоритетні напрями модернізації національної системи профільного навчання, висвітлено сучасні технології профілювання безробітного населення у контексті забезпечення потреб транзитивного ринку праці. Розроблено заходи щодо оптимізації роботи з безробітним населенням шляхом профілювання за групами ризику, що, на переконання автора, дозволить вже на початкових етапах швидко виявляти категорії безробітних з високою потенційною тривалістю незайнятості та залучати їх до спеціальних активних програм сприяння зайнятості.

До обговорення наукових суджень та результатів, що представлені у монографії, запрошуюються вчені та практики, які цікавляться специфікою транзитивного ринку праці, займаються пошуком шляхів мінімізації соціальних ризиків у сфері зайнятості, а також працюють у напрямі удосконалення національної системи кадрового забезпечення країни.

Автор щиро вдячна всім, хто сприяв написанню та виходу монографії. Відомим науковцям України і фахівцям з питань праці та соціальної політики, насамперед науковому консультанту, доктору економічних наук, професору, академіку НАН України Е. М. Лібановій за щире підтримку в моїх наукових розвідках і надзвичайно цінну високопрофесійну критику; рецензентам, докторам економічних наук, професорам О. Ф. Новіковій, І. Л. Петровій та М. В. Семикіній – за надані конструктивні побажання, які сприяли вдосконаленню книги. Колегам у різних регіонах України, які активно допомагали у проведенні соціологічного опитування щодо оцінювання відповідності кваліфікації робочої сили потребам ринку праці, – за віру в актуальність цього дослідження, небайдужість і висококваліфіковані поради у питаннях гармонізації ринків праці та освіти. Фахівцям Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, багаторічна співпраця з якими вплинула на формування мого наукового світогляду, сприяла активній участі у дослідженнях, присвячених проблемам регулювання ринку праці, та отриманню власних наукових результатів, що покладені в основу цієї монографії. Літературному редактору В. Г. Чебановій – за вдосконалення стилістики тексту та корисні поради щодо покращання змісту книги.

Окрема подяка та земний уклін за любов, терпеливість, розуміння і підтримку – батькам, чоловіку і дітям.